

І. А. Овчарук

Інформація

Діагностика...

УДК 621.94(477) "19/20" + 629.5(477) (09)

О. Б. ШЛЯХОВ

УДК 94 (477) "19/20" + 629.5 (477) (09)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВАЖКОЇ ІНДУСТРІЇ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. : ЗВОРОТНИЙ БІК «ВЕЛИКОГО СТРИБКА»

Висвітлено питання особливостей становлення та розвитку важкої промисловості України в пореформений період, наслідки здійснення за підтримки царизму форсованої індустріалізації.

Ключові слова: індустріалізація, важка промисловість, «великий стрибок», пореформений період.

Освещены вопросы особенностей становления и развития тяжелой промышленности Украины в пореформенный период, последствия осуществленной при содействии царизма форсированной индустриализации.

Ключевые слова: индустриализация, тяжелая промышленность, «большой скачок», пореформенный период.

The problems of heavy industry development in the post-reform period in Ukraine, and results of forced industrialization of tsarism are determined.

Key words: industrialization, heavy industry, the «great leap», the post-reform period.

Слід зазначити, що у рамках модернізаційних проєктів, які реалізовувалися в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., у Наддніпрянщині відбувалася масштабна індустріалізація. Остання здійснювалася надшвидкими темпами і багато в чому мала вражаючі результати. В історично короткий час в українських губерніях царської Росії виникли нові галузі економіки – металургійна, кам'яновугільна та залізнична промисловість, сільськогосподарське та транспортне машинобудування. В результаті вищезгаданих трансформацій частка України в промисловому виробництві Європейської частини імперії Романових протягом 1854–1900 рр. зросла понад удвічі – з 9,4 % до 21 % [8, с. 60].

Таким чином, значущі успіхи в індустріальному поступі України у той період беззаперечні. Про це вже неодноразово

наголошувалося в українській історіографії. В цьому плані, зокрема, можна згадати праці О. П. Рєєнта, В. В. Крутікова, Т. І. Лазанської, І. В. Довжука тощо [23; 13; 14; 12]. Водночас за цифрами тогочасного бурхливого промислового розвитку України та Росії, високими темпами зростання металургійної або машинобудівної галузі, цими своєрідними макропоказниками, часто ховалося реальне життя, повсякдення пересічних обивателів кінця ХІХ – початку ХХ ст., для яких не було одкровенням і відносно низька якість продукції чималої кількості новозбудованих підприємств, і непомірна висока в порівнянні із західними країнами її ціна, і неможливість придбати для господарства елементарні металеві вироби. А отже, реальна картина тогочасного економічного становища була далеко не такою безхмарною, як інколи можна побачити в історичних студіях з

відповідної тематики. Це, до речі, чудово усвідомлювали і представники бізнес-середовища царської Росії, які достатньо тверезо оцінювали досягнуті успіхи в розвитку промисловості, бачили наявність в цій царині ще дуже багатьох проблем. «Звичайно досягнуті результати... не тільки далеко не відповідали розмірам населення та території, але навіть абсолютно ще дуже далекі від розмірів, досягнутих світовими промисловими гігантами», – зазначалося на VIII з'їзді представників промисловості та торгівлі імперії в 1914 р. [6, с. 23].

Усе це примушує уважніше придивитися до того, яким шляхом у пізньоімперський період було досягнуто вищезгаданих результатів, з'ясувати, чи дійсно надвисокі темпи у промисловому розвитку приносили лише успіхи та забезпечували сталий розвиток народного господарства на тривалу перспективу, оцінити якими були особливості діяльності великого капіталу у важкій індустрії Наддніпрянщини. Розв'язання вищезгаданих питань і присвячена ця розвідка.

Перш за все треба звернути увагу на умови, за яких у пореформений період здійснювалася розбудова важкої промисловості України. Останні ж багато в чому визначалися діями царизму, який, прагнучи якнайшвидше наздогнати в техніко-економічному плані Захід, фактично вдався до насадження згори капіталізму, здійснення форсованої індустріалізації. За для цього владою були вжиті такі заходи як запровадження цілої системи державних замовлень за підвищеними цінами; активна протекціоністська політика (яка для місцевих бізнес-ділків фактично усувала конкуренцію з боку іноземних товаровиробників); надання підприємцям як планових, так і неуставних премій та преференцій. Все це створювало можливість для отримання великих прибутків і, відповідно, швидкого збагачення. Можна сказати, що в той час у повітрі постійно носився запах великих грошей. Зрозуміло, що багато хто із

заповзятливих осіб, лицарів початкового накопичення капіталів намагався цим максимально скористатися. Тож підприємницька діяльність в країні тоді все більше набувала спекулятивного забарвлення, звичайний промисловий ризик набував характеру азартної гри, і «на такому хиткому та двозначному ґрунті не могли виробитися жодні міцні промислові відносини, – зазначали сучасники, – не могло бути закладено в психіку промисловця жодних основ для серйозного, етичного ставлення до тих осіб, які оточували його в промисловій діяльності» [272, с. 113].

Зрештою у результаті «установчої лихоманки» 80–90-х рр. XIX ст. в українських губерніях Російській імперії в короткий термін виникла низка потужних металургійних, машинобудівних та гірничопромислових підприємств. Але при цьому не рідкими були випадки, коли не відповідний попит з боку населення і не наявність природних багатств обумовлювали побудову певного підприємства, а лише бажання певної групи осіб скористатися «гарячою та захопленням публіки», великими урядовими субсидіями та пільгами, які щедро пропонувалися царизмом і, відповідно, отримати чималу засновницьку винагороду. Тож спокушаючись високими цінами на метал та паливо, значну державну підтримку, і розраховуючи на їх постійність у майбутньому, біржові гравці та ділки великого бізнесу царської Росії вдавалися до утворення на Придніпров'ї та у Донецькому басейні різноманітних фабрик та заводів, часто не враховуючи місцеві умови та вимоги ринку, а інколи й прямо нехтуючи останніми. Зокрема, прагнення організаторів справи негайно отримати великі бариші, призводило до «безсоромної реклами», видачі у перші ж роки по акціям величезних дивідендів (останні доходили до 40–50 % і навіть більше), без утворення при цьому запасних капіталів, належних оборотних коштів акціонерних товариств тощо.

Необхідно також зазначити, що «за спішністю будівництва», витрати на спорудження багатьох підприємств важкої індустрії були вкрай високі. До того ж технічні розрахунки часто були невірними і, як результат, призводили до необхідності «негайної перебудови багатьох заводів вже незабаром опісля їх виникнення» [3, с. 344].

Крім того, сучасники звертали увагу на «великі переплати у посередництві та у комісійних витратах», які зазвичай мали місце при спорудженні тих або інших підприємств [3, с. 344]. Адже запровадження царизмом жорстких обмежень щодо діяльності приватних підприємців, призводило до необхідності отримання ними від урядовців при відкритті власної справи численних дозволів*. У свою чергу, це було пов'язано із значними витратами на грошові подарунки різним посадовцям, а отже, ставало живильним ґрунтом для посилення в країні корупції. Відзначене особливо стосувалося фактів отримання приватними особами урядових концесій на будівництво залізниць. «Ця операція, яка здійснювалася в декількох канцеляріях і департаментах (Міністерства фінансів. – О. Ш.) викликала неймовірне хабарництво, – зазначав у своїх мемуарах К. Скальковський. – Один начальник відділення нажив за три роки 2,5 млн карбованців» [25, с. 259]. Тож, не дивно, що в офіційній доповіді сенатора Д. Б. Нейдгарта, який в 1911 р. за дорученням уряду перевіряв взаємовідносини різного роду бізнесових установ з бюрократичним апаратом, вказувалося: «Переважає більшість ревізій виявила жадливу мірою розвинуті хабарництво... та здирництво» [16, с. 353, 354].

Зрештою у важкій промисловості українських губерній непоодинокими ставали випадки, коли величезні капітали, проходячи через засновництво, фінансування та різного роду посередництво, танули «із дивовижною швидкістю» [3, с. 344]. Відповідно із початкового акціонерного капіталу на час початку експлуатації підприємства

залишалася не більше як четверта або п'ята його частина. Звідси компанії, що збудували завод або фабрику, майже відразу відчували серйозні проблеми із нестачею коштів. А отже, доводилося терміново звертатися за фінансовою підтримкою до царизму. Не дивно, що в цілому по імперії обсяг позастатутних державних позик приватним особам на початку ХХ ст. постійно зростав. У 1902 р. він склав 36,7 млн крб. Наступного року ця сума вже становила 66,4 млн крб., а в 1905 р. – 63 млн крб. [17, с. 2, 4]. Зокрема, протягом 1901–1916 рр. на підтримку банкірського дома Л. Полякова Держбанк видав неуставних позик на суму в 50 млн крб.

При цьому характерно, що позики нерідко видавалися без відома ради Державного банку, а інколи й «всуперечії думці» [17, с. 3]. У вказаних випадках рішення приймалися або урядом, або «за височайшим повелінням»*. У свою чергу підставою для подібних ухвал часто були відверто суб'єктивні чинники – особисті уподобання та приватні стосунки. Так, у 1891 р. міністр фінансів імперії І. О. Вишнеградський скаржився, що «просьби дворян (щодо виділення їм фінансової допомоги. – О. Ш.) йому набридли», що «якщо всі ці прохання виконувати, йому прийде́ться повіситися на гаку» і т. ін. [1, с. 155]. Звичайно, фінансові надходження з боку уряду приходили не завжди вчасно і далеко не усім. Тож, коли у підприємців виникали проблеми і в царині кредиту, компанії часто «виявлялися неспроможними, і тоді наступав крах», – зазначав вчений-економіст початку ХХ ст. В. Є. Ден [10, с. 236].

Надаючи оцінку становищу, яке склалося із розвитком підприємництва у важкій індустрії Півдня імперії, урядовий часопис «Вестник финансов» зазначав, що «у багатьох випадках наша заповзятливість носила на себе відбиток більше купецьких, ніж промислових прийомів», що чимало підприємств Наддніпрянщини, які виростили тоді як гриби після дощу, мали відверто «спекулятивний характер» [4, с. 415;

3, с. 345]. У свою чергу французький економіст Поль Леруа-Бол'є в статті, надрукованій в «L'Economiste Francais» в 1901 р., звертав увагу на той факт, що «зростання кількості металургійних заводів та вугільних підприємств (на Півдні Росії. – О. Ш.) було перебільшено та занадто передчасним» [2, с. 59]. Все це викликало диспропорції в економіці, вело до розбалансування народного господарства. Отже не дивно, що в 1906 р. секретар з'їзду представників промисловості і торгівлі імперії гірничий інженер А. Вольський із сумом констатував: «Доводиться із жахом визнати хаотичний стан нашої промисловості, особливо, у порівнянні з блискуче та широко організованою промисловістю Німеччини, Франції, Бельгії, Сполученого Королівства та С.-А. Сполучених Штатів» [5, с. 14].

З'ясовуючи специфіку розвитку важкої промисловості України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. не можна не згадати й наступне. Здійсненням своєрідного великого стрибка в індустріальному розвитку (за декілька десятиліть промисловість України пройшла шлях, на які інші держави витрачали століття), природний еволюційний процес переростання ремісничих майстерень та дрібних селянських промислів у капіталістичні підприємства було перервано. Протягом декількох років тут майже з нуля виникли абсолютно нові галузі економіки, які склалися з незначної кількості великих та надвеликих підприємств. У свою чергу гіпертрофований, аномально високий рівень концентрації промисловості призвів до малої спеціалізації виробництва. Адже таку спеціалізацію могли забезпечити лише підприємства середньої та малої групи, яких тоді в основних сферах народного господарства України майже не існувало (на цьому у своїх працях ще в радянські часи наголошував відомий історик І. Ф. Гіндін) [7, с. 45].

У результаті ж більш слабкої спеціалізації підприємств та їхньої технічної оснащеності,

а звідси й меншій продуктивності праці, промисловість імперії не могла на рівних конкурувати з індустрією розвинутих країн (продукція яких мала значно меншу собівартість*) і була пристосована лише до внутрішнього ринку, який захищався від іноземної конкуренції високим митом. На подібні факти звертали увагу тогочасні науковці, представники громадськості, органів самоврядування українських губерній. Так, М. Грушевський писав, що «вироби деяких залізних фабрикатів найбільш грубі і примітивні... Явна річ, що металургійна фабрикація в нормальних обставинах повинна у нас дійти спеціалізації...» [9, с. 161]. Катеринославські губернські земські збори в травні 1908 р. у своїй постанові наголошували, що «шляхом технічної спеціалізації» є можливість «у виробництві різних сортів металу досягти здешевлення виробництва до 10 коп. або більше на пуд остаточного продукту» і т. ін. [20, с. 92].

Своєрідність тогочасного розвитку важкої індустрії Наддніпрянської України була також обумовлена тим, що металургійна та металообробна промисловість із самого початку були орієнтовані на казенні замовлення, переважно пов'язані із залізничним будівництвом. Відповідно їхнє підгрунтя було штучно звужено, а самі галузі цілковито поставлено в залежність від державного заступництва. У свою чергу це призвело до того, що керівникам великої промисловості внутрішній масовий ринок країни здавався не достатньо прибутковим і, відповідно, мало цікавим*. Тож у той час дрібному покупцю не можна було допроситися, щоб його замовлення було прийнято. Зокрема, міністр внутрішніх справ у своєму циркулярі був вимушений констатувати, що «звернення земств до окремих підприємств стосовно доставки тієї або іншої кількості сортового заліза зустрічали з боку заводів відмову, вмотивовану тільки тим, що на той час завод цей не вважав для себе зручним та вигідним розпочати виробництво сорту заліза, яке

вимагалось у незначній кількості» [11, спр. 124, с. 2].

Значно вигіднішим підприємці вважали й надалі йти шляхом виконання великих казенних замовлень. «Мріяти про зміцнення нашої металургійної промисловості на ґрунті підків, осей, кованих коліс, плугів, залізних дахів, – практичним людям зовсім не приходить ся», – підкреслювала Рада з'їздів представників промисловості і торгівлі на початку ХХ ст. [15, с. 293]. Таким чином, функціонувати в умовах нормальної конкуренції та ринкового капіталістичного господарства більшість підприємств царської Росії взагалі були не готові. Тож у країні, де переважна більшість населення займалася землеробством, ніколи не вироблялося навіть достатньої кількості кіс і серпів, вкрай необхідних для селянського господарства. Невипадково, що в 1909 р. довелося завозити з-за кордону коси, серпи, заступы та лопати на загальну суму в 516 тис. крб., виробництво яких так і не змогла забезпечити місцева промисловість [21, с. 46]. А в 1911 р. імпорт кіс вже перевищив 1 млн карбованців. Відсутність кіс «на ринку символізувала повне безсилля промисловості царської Росії, нездатність правлячого режиму задовольнити мінімальні потреби селянського господарства», – справедливо наголошували у своїй праці О. Реснт та О. Сердюк [24, с. 144].

Дійшло до того, що в селянському господарстві наприкінці ХІХ ст. навіть звичайний цвях був великою рідкістю, а 68 млн. будівель країни не мали даху з вогнетривкого покриття. Зокрема, у великих промислових центрах, як, наприклад, у Харкові на початку ХХ ст. четверта частина будівель була вкрита соломою. І все це відбувалося на тлі «дивовижних промислових успіхів».

Дефіцит найнеобхідніших промислових товарів й відповідно їх вкрай висока вартість призводили до постійного зростання скарг з боку населення. Так, представники земств українських губерній постійно скаржилися «на занадто високу ціну російського заліза

та на невідповідність виробництва вітчизняних металургійних заводів потребам ринку, в наслідок чого управи неодноразово опинялися позбавленими можливості купувати для своїх складів залізо та сталь російського виробництва» [11, спр. 124, с. 2]. В іншому джерелі початку ХХ ст. зазначалося, що «висока ціна на нього (залізо) в більшій частині губерній наших... не дозволяє витратити його в мірі, яка становить дійсну потребу, від цього коні ледь підковані, а осі, колеса, навіть борони не оковані, і взагалі залізо становить для поселян предмет постійної потреби та спокуси» [10, с. 231]. Не дивно, що на початку 90-х рр. ХІХ ст. споживання чавуну на одну людину на рік у США складало 6,8 пуда, в Бельгії – 6,6, Німеччині – 5,4, Великій Британії – 4,5, Франції – 3,4, Швеції та Норвегії – 2,9, Іспанії – 1,6, а в царській Росії – всього 1,04 пуда [22, с. 132–133]. Відповідно із розрахунку на одного мешканця імперії металевих виробів споживалося приблизно в 6 разів менше, ніж у Сполучених Штатах, у 5 разів менше, ніж у Німеччині та Британії, втричі менше, ніж у Франції. А звідси серед населення набули поширення крадіжки металевих виробів, зокрема, й частин залізничної колії. «Скручувалися болти та гайки, а в окремих випадках уносилися і рейки», – згадували сучасники. Тільки за один рік з колії Курсько-Харківсько-Азовської залізниці було винесено 17 рейок, більше 300 гайок і 200 болтів [19, с. 40]. Напередодні Першої світової війни в країні взагалі виник, так званий, «металевий» голод. Так, в 1912 р. у багатьох містах імперії, внаслідок нестачі будівельних балок та дорожнечі металу, призупинилося спорудження будинків і т. п.

Тож можна констатувати непристосованість великих підприємств, які виникли у той час в українських губерніях до вимог споживача, нехтування з боку промисловців такими питаннями, як вивчення умов ринку та стимулювання народного попиту. Бізнес-ділки особливо не переймалися підвищенням ефективності підприємств, не шукали нові ринки збуту,

не прагнули пристосуватися до потреб населення. Усе це давало підстави сучасникам писати про взагалі «екзотичний розвиток» вітчизняної промисловості, яка існувала «в значному ступені за рахунок казенних замовлень» і у своїй подальшій діяльності орієнтувалася саме на них [28, 26 апр.]. Недаремно відомий економіст початку ХХ ст. проф. І. Х. Озеров зазначав, що «існуюча система казенних замовлень за завчасно визначеними цінами не відповідала ані дійсним потребам нашої металургійної промисловості, ані інтересам державного казначейства... І краще за все було б кинути цю фіксацію цін і розподіл замовлень. Тоді заводи стрепенуться, вийдуть зі своєї рутини, будуть досліджувати внутрішній ринок у пошуках збуту, і скарбниця звільниться від непотрібних жертв» [17, с. 54, 56].

У свою чергу урядовий «Вестник финансов» закликав представників бізнесу «серйозно та енергійно прагнути самостійно (не розраховуючи тільки на підтримку уряду. – О. Ш.) до розширення кола споживачів, не нехтуючи, як це має місце зараз, також й інтересами численного дрібного замовника» [3, с. 345]. «Не можна обмежитися виплавою чавуну та прокаткою сортового заліза, яке не знаходить тепер сповна збуту, а треба йти далі, виготовляючи потрібну населенню продукцію..., потурбуватися зниженням вартості виробництва, здешевленням адміністрації, вивченням внутрішнього ринку та кращою організацією збуту», – наголошували в 1901 р. автори цього видання [2, с. 57]. Але вищезазначеного так і не сталося. А отже, можна погодитись з Г.Циперовичем, який підкреслював у своїй праці, що між зростанням споживання та зростанням виробництва в країні існував величезний розрив. «Промисловість швидко зростала, але величезні маси населення, особливо селяни, мало це відчували в галузі споживання» [27, с. 145]. Врешті-решт, треба вказати на те, що в Російській імперії (зокрема в її українських землях) у той час

виникла дивна, фактично аномальна ситуація – важка промисловість та ринок існували немов би самі по собі, діяли у двох різних світах, які майже не перетиналися.

Таким чином, створення у вкрай стислі строки низки великих підприємств у металургії або гірничовидобувній галузі Наддніпрянщини та Донбасу далеко не завжди свідчило лише про тотальні здобутки в індустріальному розвитку регіону. Політика влади із стимулювання індустріалізації шляхом масових державних замовлень (орієнтованих переважно на залізничне будівництво) та необмеженого протекціонізму вела до виникнення диспропорцій в економіці, розбалансування господарчого механізму, де-факто перешкоджала природному генезису капіталістичних відносин, розвитку цивілізованої конкуренції. За влучним висловлюванням сучасників, за цих умов промисловість країни «приречена була надовго триматися на милицях» [17, с. 221, 222]. Наслідком «великого стрибка» в розвитку індустрії було й те, що тогочасне промислове виробництво ніяким чином не могло задовольнити потреби споживчого ринку українських губерній, фактично нехтувало інтересами пересічного споживача. А отже, наближення дійсно «індустріальної доби» в країні ще доводилося чекати у майбутньому.

Бібліографічні посилання

1. Богданович А. В. Три последних самодержца: дневник / А. В. Богданович. – М.: Изд-во «Новости», 1990. – 608 с.
2. Вестник финансов, промышленности и торговли. – СПб., 1901. – № 41.
3. Вестник финансов, промышленности и торговли. – СПб., 1901. – № 47.
4. Вестник финансов, промышленности и торговли. – СПб., 1901. – № 48.
5. Вольский А. А. Представительство русской промышленности и торговли в настоящее время и основы представительства, необходимого в ближайшем будущем. – СПб.: Тип. А. Киришбаума, 1906. – 23 с.
6. Восьмой очередной съезд представителей промышленности и торговли: Доклад Совета съездов о современном положении промышленности и торговли. – СПб.: Электротипограф. Н. Я. Стойковой, 1914. – 122 с.

7. Гиндин И. Ф. Социально-экономические итоги развития российского капитализма и предпосылки революции в нашей стране / И. Ф. Гиндин // Свержение самодержавия: сб. ст./редкол.: И. И. Минц (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1970. – С. 39–88.
  8. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : навч. посіб. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
  9. Грушевський М. С. На порозі нової України / М. С. Грушевський // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 133–178.
  10. Ден В. Э. Каменноугольная и железоделательная промышленность / В. Э. Ден. – СПб.: Типо-литография И. Трофимова, 1912. – 241 с.
  11. Державний архів Дніпропетровської області. – Колекція документів земських установ Катеринославської губернії, оп. 2.
  12. Довжук І. В. Вугільно-металургійна промисловість Донбасу та України в кінці 80–90-х роках XIX століття / І. В. Довжук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – Вип. III. – 32 с.
  13. Крутиков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутиков. – Д.: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
  14. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
  15. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР : у 3 т. / П. И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1952. – Т. 2. – 735 с.
  16. Материалы по истории СССР / Отв. ред. А. Л. Сидоров. – М.: АН СССР, 1959. – Т. VI: Документы по истории монополистического капитализма в России. – 800 с.
  17. Озеров И. Х. Как расходуются в России народные деньги / И. Х. Озеров. – М.: Тип. И. Д. Сытина, 1907. – 305 с.
  18. Озеров И. Х. На новый путь: К экономическому освобождению России / И. Х. Озеров. – М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1915. – 336 с.
  19. Парамонов А. Ф. Материалы к энциклопедии «Старый Харьков» / А. Ф. Парамонов. – Х.: ХЧ МГУ, изд-во САГА, 2006. – 118 с.
  20. Постановления Екатеринославского чрезвычайного губернского земского собрания 23 мая 1908 г. – Екатеринослав: Тип. Губерн. земства, 1908. – 143 с.
  21. Промышленность и торговля в законодательных учреждениях. 1907–1912 гг. – СПб.: «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1912. – 529 с.
  22. Рагозин Е. И. Железо и уголь на юге России / Е. И. Рагозин. – СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1895. – 170 с.
  23. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
  24. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
  25. Скальковский К. Воспоминания молодости. 1843–1869 / К. Скальковский. – СПб.: Тип. А. Суворина, 1906. – 410 с.
  26. Соболев М. Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли / М. Н. Соболев. – Х.: Тип. «Утро», 1916. – 275 с.
  27. Цыперович Г. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. – Л.: Изд-во «Техника и производство», 1927. – 540 с.
  28. Южная Заря. – Екатеринослав. – 1913.
- * Чимало фахівців в той час писали про бюрократичне свавілля та тяганину, які вкрай ускладнювали акціонерне засновництво, ставали перешкодою на шляху повноцінного розвитку підприємництва. Існуюча система «стає великим ускладненням для розвитку промисловості та торгівлі, – зазначав на початку XX ст. професор Харківського університету М. М. Соболев. – Перш за все вона вкрай повільна. За нею для затвердження статуту вимагаються місяці, а інколи й роки, що не відповідає швидкому темпу сучасного господарного життя» [26, с. 17].
- * Наслідком подібної практики був, зокрема, і той факт, що, як зазначав у 1907 р. відомий економіст І. Озеров, «впливові особи могли втягнути у нас державне казначейство в найрізноманітніші операції: в невідгідне будівництво, в збиткові для скарбниці поставки, просто тому, що на скарбницю можна було легко вплинути» [17, с. 179]. До того ж царизм часто навіть не наполягав на поверненні наданих раніше ним позик. Так, у відшкодування кредитів, виданих у період з 1899 р. до 1907 р., від підприємців надійшло тільки 1/10 того, що було запозичене ними за цей час.
- * Наприклад, на пуд річного видобутку вугілля витрат на влаштування копій у Донецькому басейні припадало 25,5 коп., а у німецькій Вестфалії вдвічі менше – всього 12,5 коп. [4, с. 414].
- * Це зовсім не дивно. «Листування та розрахунки різних фірм вказували, що в деяких випадках скарбниця за своїми замовленнями сплачувала на 100 % більше дійсної вартості», – згадувалося в урядових документах того часу [16, с. 358].

